

VYTAUTAS VITKAUSKAS

EKSKLIUZYVINIAI ŽODŽIŲ VARIANTAI
 SU BALSIAIS *A* IR *U**

Žodžių variantų su balsiais *a* ir *u* lietuvių kalboje, ypač jos tarmėse, yra nemažai. Jų daug pateikiama LKŽ tomuose. Jie visi tarsi susiskirstę į kelias grupes.

I. Tai bene paprasčiausia grupė, kur *a* : *u* dėl onomatopėjos. Pirmiausia čia bus įvairūs veiksmazodžiai, garsazodžiai, kur variantai su balsiu *a* rodo lyg ir švelnesnį garsą, lengvesnį ar lėtesnį veiksmą, o su balsiu *u* trankesnį: *kābeldoti* || *kubeldóti*, *dadnóti* || *dudnóti* „kalbėti, vograuti“, *kraménti* || *kruménti* „kosėti“, *krapinėti* || *krupinėti* „vaikštinėti, vos eiti“, *raresỹs* || *ruresỹs* „bildesys“, *rarėti* || *ruřėti* „bildėti“, *stapalinėti* || *stupalinėti* „valkiotis“ ir t. t. (apie šimtą užrašytų tokių pavyzdžių). Tai yra tik veiksmo gyvinimo priemonė. Viena abejonė: pavyzdžiai yra iš skirtingų šnekų, vienoje šnekoje vartojama tik dalis pavyzdžių – vienur su *-a-*, kitur su *-u-*: *pākšt* || *pūkšt*, *šmākštelėti* || *šmūkštelėti* ir kt.; *alióti* „šūkauti“ daug kur Lietuvoje ir *ulióti* Kupiškio krašte: *ul'ò-je p'iemanas*, *r'òk'e* Slm.

Prie tos grupės šliejasi gana keisti keleto žodžių variantai. Visi žinote, kad žodžio *rūpūžė* „Bufalo vulgaris; toks keiksmas“ variantą E. Frenkelis sieja su *rā-palioti* „ropoti“ ir kt. Tarmėse (žemaičiuose ir dzūkuose) tai aiškiai turi žaidimo elementų: *rāpužė* || *rāpūža* sakoma lyg juokaujant, slepiant šį keiksmą nuo vaikų. Balsio *u* pakeitimas balsiu *a* turi humoro reikšmę, neturi pastovumo, todėl fonetinių dėsnių čia taikyti nereikia. Ypač tai aišku žodyje *sabiņkaulis* „užpakalio kaulas“, be to, žemaičiuose girdėta ir *sabinikė* „užpakaliukas“. Be jokių dėsningumų *u* pakeitus balsiu *a*, žodį *sabiņkaulis* galima jau viešiau pasakyti, o žodžiu *sabinikė* net pajuokauti su vaikais. Tas pats yra ir su žodžių *matuřzė* ir *mutuřzė* „skysta sriuba; niek. burna“. Dzūkuose tai irgi turi eufeminizuojančios reikšmės: *mutuřzė* (→ *mutnùs*, *mutinỹs*, *mùtė*) yra pirminė forma, kiek šiurkštesnė, o *matuřzė* tarsi švelniau, „žaidybinė“ forma.

II. Nemažas pluoštas žodžių variantų su *a* || *u* atsiradę dėl ide. skiemeninių *l*, *ŋ*, *ŋ*, *r* > *al*, *am*, *an*, *ar* || *ul*, *um*, *un*, *ur* (*kařkti* || *kuřkti*, *skārti* || *skūrti* → *skāris* || *skūris*, *karkulỹs* || *kurkulỹs*, *skarulỹs* || *skurulỹs* ir t. t.). Taip yra skirtingose šnektose atsiradusios formos *gāmalas* || *gūmulas*, *gramulỹs* „gniuțulas“ || *grumulỹs* „grumstas“, *ramóti* „būti ramiam“ || *rumóti* „ramiai tįsoti“, *saluva* „sala“ BB ||

* Straipsnis parengtas I tarptautinėje baltistikos konferencijoje skaityto pranešimo pagrindu.

sulava N (žodį *salà* Fraenkelis sieja su *salėti*, plg. *salėti*, *salvėti* ir *sulà*, *sulėti*). Čia būna susipynusios kelios šaknys, visos darybinės grandinės jokia šnektą neturi – išlikę tik pavieniai faktai. Dėl to susipynimo atsiranda naujų žodžių, pvz., *mamà* || *mumà* || *momà* „motina“.

Dabar žemaičių *mun-*, *num-* tarimą daugumas kalbininkų laiko dėsningu fonetiniu pasikeitimu (net V. Toporovas pakeitė savo nuomonę „Prūsų kalbos žodyne“, kalbėdamas apie *kamanas*) (Tonopov, 1980, 200). Man rodos, kad čia yra kažkas svarbiau, skyriau, nes daugelyje šnektų to negalima pagrįsti kokiu dėsniu (raseiniškiuose, vakarų žemaičiuose *am*, *an* viename skiemenyje nepakinta, o skirtinguose taip – ir ne visuose žemaičiuose). Ypač neduoda pagrindo fonetiniam dėsniui kairysis Nemuno krantas (Kažklė, net Gāstos – LKŽ kartoteka, V. Kurtinaičio užrašymas), vakarų žemaičiai ir pietų žemaičiai raseiniškiai. Užmiršom Ch. Stango mintį, kad *mun* gali būti iš tų ide. skiemeninių **l*, **ŋ*, **ŋ*, **r* (Stang, 1966, 34–35). Iš tiesų, kodėl nesiginčijam dėl kokio *skarti* ir *skūrti* fonetiško ypatingumo, o dėl analogiško *mun-*, *num-* ginčijamės (Zinkevičius, 1966, 299; Grinaveckis, 1960, 77; Grinaveckis, 1973, 172; Vanagienė, Vitkauskas, 1969, 212–214). Juk ir čia, ir ten *a* ir *u* kaitaliojasi visai tolygiai – vienos šnektos turi vienas formas, o kitos skirtingas.

III. Didoka grupė žodžių variantų su *a* || *u* yra susijusi su baltų kalbų balsių kaitos *a* eilės įėjimu į *u* eilę skirtingose šnektose: *ganióti* „vyti“ Nm, Lp || *gunióti* Auk, Lnkv || *gonióti* Dbk (ir *gáinióti* || *guinióti*), *plajoti* End || *plujóti* „valkiotis“ (ir *plaujóti*), *lajùs* || *lujùs* „greit lojantis“ (*sulúti*, *sulújo*), *gākčioti* || *gókčioti* Rs || *gukčióti* „žagsėti“ Ds, Skd, *grajóti* „graibstyti“ || *grujóti* Sug, *gramañtas* || *grumañtas* Pnd, Škn (*gromañtas* Krš), *ramùs* || *rumùs* (pajūrio žem.) || *romùs*, *sravùs* || *sruvùs* || *srovùs*; *sravénti* || *sruvénti* || *srovénti*.

IV. Bene daugiausia tokių žodžių su ekskliuzyviai pasirodančiais balsiais *a* ir *u* yra be sonantų, neturi ir onomatopėjiškumo. Pvz.: *až* ir *už*, *sa* || *su*; *ùpė* ir senųjų žmonių tradicinės tarmės *Minapiai* Telšių raj. *m'ėnapė*: (kuršių Kėklio kunigaikštystėje – tarsi iš Blesės ir Mažiulio teiginio apie kuršių ir prūsų artumą, plg. prūsų *ape* „upė“); *ābas* Smn || *ūbas* Šd; *ābašlaitė* Smn || *ūbašlaitė* Švnč, Str; *daburỹs* PrL || *duburỹs*; *dabuřkis* Akm || *dubuřkis* Krš „duobė upėje, ežere“, *gābalas* || *gūbulas* J, Štk; *gabalinis* || *gubalinis* Rdn (*gobal'i.n'is* *c.ř.kr.řs*); *gabùs* || *gubùs* J, M. Valanč, *sugubėti* „sugebėti“ Klt; *gabėta* Ak || *gubieta* Bsg „deivė“, plg. *gabijà* „deivė, šventa ugnis“; *gabštà* „gabana“ Kair || *gubšnà* „kuokštas“ Sl; *gābužas* Prk, Rs, J || *gūbužas* „pundas“ Brž, Sg, *kābti* „mirti“ Ds, Kp, Mlt || *kūbti*, *kākinti* „pakankamai teikti“ || *kūkinti* „sotinti, daug duoti“, *kakorýt* OG421 || *kukorýt* „užporyt“ Vrn; *kādaras* J, Vrd || *kūduras* K, Klp, Kin, plg. dar *skādaras* „kadaras“ Ut || *skūduras*; *kapūrna* Lzd || *kupūrna* „kupstas“ Drsk, Mrk; *kasulà* „kekė“ Lkm || *kusulỹs* „gumulas“ J || *kūsulas*; *puřrà* į *kusula* *sušúoka* Krš; *krajóti* „mėtyti“ prš || *krujúoti* „rauti“ Rdm; *katulỹs* „kutenimas“ Slnt, Dr || *kutulỹs*; *lazgėti* „plevésuoti“ Krt || *luzgėti* „virpėti, judėti“ Tl, Slnt; *lāginti* žem. J „kalbinti“ || *luginti* „vilioti“ B; *lākatas* || *lūkutas* „skuduras“ Ll, Up, Lkv, Klt; *lāpatas* „skuduras“ M. Valanč || *lūpatas* žem.; *lagaminas* „dėžė kelionei ką susidėti, manta“ || *lugaminas* Q397 „maisto atsargas“ || *lūgumas* J; *latùs* „mažas ir storas“ Rgv || *lūtis* „trum-

pų kojų storulis“ žem.; *magėti* „norėti“ || *mugėti* (in *dá.rbu nã-t muga* „labai nori“ Rod, Kargaudų k.); *magúoti* „norėti“ Vdš, Kvr, Ldk, Vlk || *mugúoti* „aistringam būti“ žem., J; *mãklas* „žioplys“ Skp, Kp || *muklã* „sudribėlis, kas nesusingau-do“ Ml, Bsg; *mãšalas* „uodas“ || *mãsalas* vak. dzūkų || *mùsulas* žem.; *mãzgas* || *mùzgas* Žvr, Nm; *pladukà* Šts; Ggr || *pluduñkè* || *pluduñgè* žem. „palaidūnė“; *plãkè* „mekšras“ PrL || *plùkè* „tokia žuvis“; *plãkti* „mušti“ || *plùkti* „linus“; *rãkti* || *rùkti* „ežeras ruñka, rùko t. y. auga, augo; *rapùkas* || *ropùtè* || *rupùtè* „bulvė“ Vvr, Šv, Jdr — LKA I 161; *rãpti* „nesveikuoti“ || *rùpti* „darytis rauplėtam, turėti raupų“; *rasnóti* „lynoti“ Grg, Grk || *rusnóti* „lėtai sroventi“ Kv; *ratinèti* „sukinė-tis“ || *rutinèti* „ritinėti“ Rod, Dv; *sãlig* „sulig“ J, LD427, Jrb, Rs, Žž, Ad || *salýg* Stl, Jrb, Slv ir *sùlig*, *saleĩ* Jz; *stãbaras* || *stùburas*; *smaklẽ* „mazgo kilpa“ J || *smuklẽ* „kilpa: žabangos“ Grv, Ln, A. Baran; *skabrùs* || *skubrùs* „vikrus, greitas“; *stagùtè* „arklas; žagrė“ || *stùgè* LKA I 105.

Pavyzdžių yra gana daug. Jų atsiradimo priežastys tikriausiai tokios:

a) Balsių supanašėjimas ar pakeitimas kitu: *gãbulas* || *gùbulas* (*gubalinis*), *kratulỹs*, *kapùrna* || *kupùrna*. Tai senas reiškinys: plg. liet. *nùgara* || *nugarà* || *nùgura* (Klp) (tik 1977 metais užrašyta Kukuliškių kaime, nežinoma LKŽ, la. *mugura*);

b) Tolimas ryšys su *a* eilės balsių kaita: *gab-*, *gob-*, *gub-*, *pla-*, *plo-* (*plu-*);

c) Dalis žodžių *u* galėjo įgauti iš ide. **õ*. Minėtuojau Stango, dar Endzelyno ir kitų teiginiu „*r*, *l*, *m*, *ŋ*“ priekšã baltu *u* (*õ*) dažkãrt mijas ar baltu *a*, e... tad varbūt radies no sakotnẽja neužverta *o* (un *n*) vãjinãjumã (Endzelĩns, 1951, 53). Galima manyti, kad *stùgè*, *mùzgas*, *mugúoti*, *pluduñkè*, *skubrùs* ir t. t. turi *u* iš **o*: Plg. J. Kazlausko (Казлаускас, 1962, 24), V. Mažiulio (Mažiulis, 1970, 16–18) teiginius apie **õ* egzistavimã (priešinga nuomonė: Zinkevičius, 1980, 58–59). Ar iš to **õ* negalėjo atsirasti *stùgè* (šalia *stagùtè*), *mùzgas* Nm, Žvr ir kt. ir dar kelios dešimtys žodžių. Kaip kitaip paaiškinti gana daug paralelių formų su šakniniais balsiais *a* ir *u*?

Prie tokios balsių *a* ir *u* kaitos yra prisidẽjẽ ir seni skoliniai, kur *u* : *a* iš slavų **õ*: *sabata* || *sùbatà*, *kraváuminkas* || *kruváuminkas* (visiškai neįtikėtina, kad *kuduras* nuo K. Alminauskio laikų būtų laikomas skoliniu, plg. *skãdaras* || *skùduras*; *kadarỹs* || *skadarỹs* ir t. t.; plg. dar analogiškã atvejį: *rumulaĩs* laikome savo žodžiu, o *rãmaloti* || *rùmuloti* germanizmais; dar *skatùlè* || *skačiùlè* ir *skutùlè* || *skučiùlè*).

Įdomus ir dvibalsio *-ai-* analogo *-ui-* buvimas panašiuose skirtingų šnektų žodžiuose: *rãinas* || *rùinas*, *rãinyti* || *rùinyti* „būti rainam“, *rãišas* || *rùišas*, *rãišti* || *rùišti* (*rãiščioti* || *rùiščioti*, *rãišis* || *rùišis*), *rãižyti* || *rùižyti*, *rãikis* „sijonas“ Skdv || *rùikis* Šv, Vn, Grdm ir t. t.

Čia dar tik tyrinėjimo pradžia. Tas *a* ir *u* toks mẽčiojimas pastebėtas seniai, tik nebuvo kada prisėsti. Jei čia aprãšomi dalykai pasirodytų ne niekai, ne vėjai, tai bus tyrinėjama toliau. Prof. M. Rudzytė 1985 metų Baltistikos konferencijoje yra tarstelėjusi, kad panašių reiškinių yra ir latvių šnektose, augzemniekų *vonuks* „vanagas“ ir kt.

LITERATŪRA

Endzelĩns J. Latviešu valodas gramatika. Rĩgã, 1951.

Grinaveckis V. Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida // Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai. 1960. T. 11.

- Grinaveckis V. Žemaičių tarmės istorija. V., 1973.
- Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. V., 1968.
- Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. V., 1970.
- Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen. Oslo-Bergen-Tromso, 1966.
- Vanagienė B., Vitkauskas V. Dėl žemaičių *mun-* ir *num-* // Lietuvių kalbotyros klausimai. 1969. T. 11.
- Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966.
- Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. V., 1980. T. 1.
- Казлаускас И. К развитию общепалтийской системы гласных // Вопросы языкознания. 1962. № 4.
- Топоров В. Н. Прусский язык / Словарь К. М., 1980.

В. ВИТКАУСКАС

ЭКСКЛЮЗИВНЫЕ ВАРИАНТЫ СЛОВ С ГЛАСНЫМИ А И У

Резюме

В литовском языке существует немало слов с вариантами, различающимися гласными *a* и *u*.

Все примеры можно делить на четыре группы:

1. Слова ономастического происхождения: *dadnóti* || *dúdnóti* „говорить“, *raresỹs* || *ruresỹs* „грохот“ и др.
2. Слова, где *a* || *u* произошло от иде. **l, m, n, r > al, am, an, ar* || *ul, um, un, ur*: *gāmalas* || *gūmulas* „ком, клуб“, *ramóti* || *rumóti* „быть спокойным“ и др.
3. Слова, где варианты с корневыми *a* и *u* связаны с чередованием корневых гласных *a* || *u* || *o*: *ganióti* || *gunióti* || *gonióti* „прогонять“, *srovùs* || *srovùs* || *sruvùs* „текучий“ и др.
4. Слова, где *a* || *u*, по мнению автора, происходило от древнебалтийского **ō*: *gabùs* || *gubùs* „способный“, *ābas* || *ūbas* „старинная печка“, *stagùtė* || *stūgė* „соха“ и др.